

І.А. Фареній

**МИКОЛА ПЕТРОВИЧ БАЛЛІН – ІДЕОЛОГ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ
ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ (1860-ТІ – 1890-ТІ РР.)**

Микола Петрович Баллін – одна із помітних постатей доби реформаційних процесів другої половини ХІХ ст. Відомий у колах культурної еліти своєї епохи самовідданою громадською роботою у сфері народної освіти й кооперації, він з часом втратив статус загальновідомого діяча. Практично з 1930-х років і до нашого часу лише у середовищі фахівців-істориків, що спеціалізуються на дослідженні пореформеної доби й кооперативного руху, існує належне уявлення про роль М.П. Балліна в суспільному житті другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

Діяльність Миколи Петровича Балліна знайшла відображення в літературі. У 1910-х –1920-х роках його погляди й діяльність досліджували історики кооперативного руху П.Ф.Височанський, П.Н. Пожарський, В.І. Марков, О.В. Меркулов та ін. За наслідками їхньої роботи з'явився цілий ряд розвідок відповідної тематики¹. У подальшому ім'я Балліна тривалий час практично не згадувалося в науковій літературі. Лише через декілька десятиліть, у 1964 році, в Нью-Йорку вийшла фундаментальна праця І.Витановича, присвячена історії українського кооперативного руху, у якій Миколі Петровичу Балліну було відведено чільне місце². Згодом діяльність Балліна привернула до себе увагу в СРСР у зв'язку з розглядом культурно-освітніх процесів ХІХ ст., внаслідок чого в 1987 році було видано дослідження І.Є. Баренбаума. Останнє, мабуть, на сьогоднішній день є найдокладнішим викладом життя і творчості Миколи Петровича Балліна³. На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники кооперативного руху у своїх працях не оминають постать діяча, але здебільшого у довідково-інформаційній формі⁴.

Хоч і не насичене, однак тривале вивчення життя й діяльності М.П. Балліна дозволяє мати досить цілісне уявлення про його постать. Але процес дослідження не можна вважати завершеним. Діяльність Балліна відзначалася високим рівнем багатоплановості: мислитель займався розробкою проблем кооперації, політекономії, соціології, філософії, педагогіки, проводив практичну організаційну діяльність у сфері книговидавництва, бібліотечної справи та народної освіти. Далеко не всі аспекти праці М.П.Балліна знайшли відображення в науковій літературі, зокрема в галузі політекономії, соціології, педагогіки. Та й вже відомі дані про його діяльність з об'єктивних причин потребують уточнень і переосмислення. Більшість публікацій відповідної тематики вийшла в досить віддалені часи і не позбавлена вже неприйнятних для сучасної епохи методологічних підходів та оціночних тверджень. Матеріали щодо діяльності М.П.Балліна складають об'ємний фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, у якому нараховується більше 2,5 тис. справ. Далеко не всі вони потрапляли до наукового обігу й становлять докладну джерельну базу для подальшого дослідження проблем, пов'язаних з життям та громадською працею названого діяча.

Представлена розвідка має метою розкрити лише один із аспектів творчої діяльності Миколи Петровича Балліна – його ідейно-теоретичну роботу в галузі кооперації. Ця проблема знаходила відображення в науковій літературі, однак не позбавлена дискусійності та фрагментарності викладу. Представлений матеріал є спробою цілісно показати бачення Балліним ролі і значення кооперативного руху для суспільного поступу. Об'єктом розвідки є кооперативні погляди названого мислителя, предметом – його роль у розвитку ідей кооперації у пореформений період.

У другій половині ХІХ ст., на яку припадає процес зародження кооперації в Україні, не існувало єдиного бачення ролі й значення кооперативного руху в суспільному житті. У середовищі причетних до кооперативної справи чи зацікавлених нею, або тих, хто просто знав про неї, виділялися дві основні ідеологічні течії. Перша течія бачила в кооперативному русі засіб поліпшення матеріального становища народних мас в умовах існуючого політичного та економічного ладу, розглядала кооперацію як інструмент збереження стабільності в державі, покликаний забезпечувати, за словами одного із провідних своїх представників князя Васильчикова, «і інтереси державної скарбниці, і потреби селянського стану, і вигоди переважної більшості поміщиків ...»⁵. Теоретики цієї течії гуртувалися навколо Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства і мали значний вплив на ліберальних поміщиків, бюрократичні кола, наукову громадськість.

Друга течія розглядала кооперацію як форму соціально-економічного життя, що здатна стати домінуючим укладом народного господарства і в перспективі зумовити побудову альтернативного капіталізму суспільного ладу - соціалізму. На українських землях було чимало прихильників і теоретиків соціалістичного напрямку кооперативної думки. Знані представники наукової еліти М.І. Зібер, М.П. Драгоманов, С.А. Подолинський, а також відомі діячі народницького руху В.І. Дзюбинський, В.К. Дебогорій-Мокрієвич та І.К. Дебогорій-Мокрієвич, П.П. Червінський, Ф.А. Щербина та інші пов'язували з кооперацією можливість докорінних змін у суспільному устрої, забезпечення соціальної гармонії і справедливості та високого рівня добробуту народних мас.

Однак у світогляді вказаних професійних науковців і теоретиків народництва кооперація не складала самодостатнього компонента й самостійного предмету зацікавлення. У системі пріоритетів їхньої теоретичної і практичної діяльності вона посідала далеко не першорядне місце, поступаючись політичним та загальноекономічним темам, в контексті яких тільки і розглядалася.

Практично єдиним ідеологом соціалістичної течії в кооперативному русі, який впродовж багатьох десятиліть послідовно працював над розробкою теорії кооперації, був Микола Петрович Баллін.

Баллін належав до помітних представників культурної еліти другої половини XIX ст., входив до кіл найвідоміших громадських діячів та інтелектуалів своєї епохи. Він знаходився в приятельських відносинах з членами гуртку петрашевців, теоретиком анархізму М.О. Бакуніним, був знайомий з революціонерами-демократами М.П. Огарьовим⁶ та М.Г. Чернишевським, всесвітньо відомими кооператорами Н.В. Верещагіним, В.Ф. Лугініним, Г. Шульце-Делічем⁷, Ш. Жидом⁸.

Баллін виріс у багатій аристократичній родині. Отримав престижну освіту в Імператорському училищі правознавства. Тривалий час, з 1849-го і до середини 1860-х років, працював за фахом у Сенаті та Міністерстві юстиції в Санкт-Петербурзі, у судових установах Симбірська, Катеринослава, Костроми та Харкова⁹. Після виходу у відставку Баллін проживав у Харкові й повністю присвячував себе громадській роботі, передусім розробці теорії кооперативного життя та її пропаганді.

Світогляд Миколи Петровича Балліна формувався під значним впливом ідей М.Г.Чернишевського. Останнього він вважав духовним учителем передової інтелігенції, «на чолі якої, – за словами Балліна, – стоїть озброєний своїм мучеництвом і своєю непохитністю думки Микола Гаврилович Чернишевський»¹⁰. Переконалим соціалістом Микола Петрович Баллін став у юному віці – у 20 років він відмовився від спадщини, бо, за його словами, «був настільки соціалістом, що визнавав, що в принципі ... не маю права отримати спадщину і відмовився від неї із задоволенням ...»¹¹. У той же час, ні в справах, ні навіть у думках Баллін не виношував нічого революційного чи радикального, виступав за мирний еволюційний шлях розвитку суспільства і не брав безпосередньої участі в політичному житті своєї епохи.

М.П. Баллін обстоював концепцію так званої інтегральної кооперації, яка передбачала охоплення кооперативними формами діяльності усіх галузей економічного життя, за його словами: «... обіймала, по можливості, весь устрій нашого господарства»¹² і взагалі всі сфери життєдіяльності суспільства¹³. Підставою такого проекту стало переконання Миколи Петровича в тому, що кооперація «механізм незрівнянно значно досконаліший любых найдосконаліших механізмів новітньої техніки». З точки зору мислителя, прогресивність її полягає не лише у відкритті ефективного способу господарської діяльності, а й шляху до високої моралі, яка обіймає «стремління до правди, мудрості, любові». Участь у кооперативному русі, на думку Балліна, це «внутрішня людська потреба, завдання всього людства, всього космосу»¹⁴.

Суспільний лад побудований на принципах інтегральної кооперації і був для Миколи Петровича соціалізм. «... розвиток кооперації, – зазначав він, – веде до соціалізації»¹⁵.

В основі розбудови інтегральної кооперації, а з нею і соціалізму, на думку Балліна, лежить «рух думок», спрямованих на усвідомлення «всезагального братства, спільного походження, необхідності внаслідок цього кооперативного розвитку». Микола Петрович, мабуть, розглядав цей процес як природний, об'єктивний, історично зумовлений, зазначав, що він відбувається «без всяких поштовхів із зовні», «прихованими течіями думок ..., про що нашим мудрецам не снилось»¹⁶. Однак каталізатором «руху думок» у відповідному напрямку є розвиток системи освіти, тільки за умов якого, вказував Баллін, «буде вирішено майбуття людства, тільки тоді стремління його до комунізму буде мати міцну основу», – зазначав він¹⁷. Сприяння розбудові освітнього простору для кооперативного поступу Микола Петрович вважав не менш важливим, ніж створення самих кооперативів. З цього приводу він писав: «... кооперативні лавки можуть бути зараз у нас тільки безплідними при сучасному становищі соціальної освіти ...»¹⁸.

М.П. Баллін зовсім не оптимістично оцінював можливості поступу до інтегральної кооперації в сучасну йому епоху. Він вважав, що соціальні передумови для широкого розвитку кооперативного руху ще не сформовані, а ті чи інші «соціальні стремління та рухи можливі, – говорив мислитель, – тільки тоді, коли їх вимагають організовані соціальні сили»¹⁹. «Ми не тільки не наполягаєм на застосуванні вищої промисловості, так званої чистої кооперативної системи, – писав Баллін, – а думаємо, що такого роду застосування в Росії ... можуть мати лише значення більш-менш вдалих спроб ...»²⁰.

Щоправда такий погляд аж ніяк не свідчив про недоцільність, з точки зору Миколи Петровича, практичної кооперативної роботи. Навпаки, він вважав її корисною, оскільки вона зумовлює набуття відповідного досвіду і сприяє продуктивній роботі над програмами майбутнього розвитку кооперації. Останні мислитель розглядав як нагальну справу. «... Розробка програм раціонального розвитку кооперативного елемента в нашому господарстві не повинна відкладатися на далеку перспективу», – вказував Микола Петрович²¹. Новий кооперативний уклад господарювання мав поступово розвиватися, формуючи відповідні до себе соціальні елементи, яким належала роль рушійних сил суспільного прогресу. «Я думаю, – писав Баллін, – що кооператори та інші члени асоціацій складають тепер те, що у XVIII ст. було третім станом. ... Від їх поведінки зараз залежить майбутнє і їхнє, і всього цивілізованого світу ...»²².

Микола Петрович був переконаний у тому, що загалом і соціально-економічний, і політичний лад Російської імперії поступово еволюціонує в напрямку формування умов необхідних для розвитку кооперативного життя. У зв'язку з цим він зазначав, що «чим більше розвивалось капіталістичне виробництво, тим більше ... помітні стають зародки розвитку іншого характеру ... фабричне законодавство, ... робітничі спілки, ... народна освіта, ... капітали демократизуються ...», що врешті-решт об'єктивно готує ґрунт для кооперації²³. У той же час «Природному ходу розвитку в нас кооперації потужно сприяє наш уряд», – говорив Баллін, підсумовуючи результати демократичних реформ другої половини XIX ст. та урядових заходів, спрямованих на підтримку діяльності кооперативних товариств²⁴. Високий рівень довіри у Миколи Петровича, очевидно, викликав імператор Олександр II, з діяльністю якого Баллін, мабуть, пов'язував подальше реформування держави. У проекті листа до царя кооператор писав: «Основа нашої сили, нашого майбуття – почуття наші до нашого Царя Визволителя ...»²⁵.

У зв'язку з такими оцінками і підходами до суспільного життя Микола Петрович загалом негативно ставився до революційного руху, хоча до певної міри і співчував йому. Він вважав, що революціонери недостатньо глибоко розуміються на соціально-політичних проблемах і мають поведінку, неадекватну до ситуації: «... устремління їхні неполітичні, антисоціальні», – говорив Баллін²⁶. Зокрема, стосовно соціал-демократів Микола Петрович зазначав: «... я не відчував симпатії, тому що бачив у них більше ненависті до капіталістів, ніж роботу на загальну користь». Що ж до власної форми впливу на політичне життя, хоч би й заради кооперативного руху, то Баллін говорив: «... я завжди вважав, що кооператорам не слід втручатися в політику»²⁷.

Розуміння сутності кооперативної справи та підходи до її реалізації в конкретних умовах пореформеної доби зумовили загалом культурно-просвітницький характер діяльності М.П. Балліна. Впродовж свого життя він писав статті і монографії відповідної тематики, виступав з публічними лекціями, активно займався педагогічною роботою, створенням бібліотек, виставок, різноманітних агенцій і навіть університету²⁸.

Важко судити про те, наскільки впливала ідеологія Балліна на широкі кола громадськості, зрештою, і на практику кооперативного життя пореформених часів. Один із сучасників тієї епохи, який був особисто знайомий з Миколою Петровичем, згадував, що на нього «дивилися, як на мрійника про нездійсненне, і ставилися до нього, як до приємного співрозмовника – не більше»²⁹. Сам М.П. Баллін наприкінці свого життя констатував, що навіть серед його близьких знайомих «слово кооперація майже ніхто ... не розуміє»³⁰, «помічників ... нема», «співробітників не придбав» і «кооперація розвивалась у Харкові головним чином незалежно від мене»³¹.

Але, крім цих оцінок, слід взяти до уваги ще й факт постійного перешкоджання діяльності кооператора з боку властей. Невже ж лише завзята підозрілість штовхала їх до переслідування цілком миролюбного і політично лояльного Балліна? При цьому організаторами розправ над діяльністю кооператора виступали високопоставлені посадові особи Харківщини – архієпископ та попечитель навчального округу - і навіть вищі сановники Російської імперії – міністр освіти з обер-прокурором Священного Синоду³². Очевидно, у межах своєї епохи Микола Петрович Баллін дійсно відіграв досить помітну роль у громадському житті, хоча його погляди не могли знаходити широкої

підтримки в суспільстві. Але він був найзавзятішим і фактично єдиним розробником теорії та ідеології кооперативного руху впродовж усієї пореформеної доби, та ще й виставляв кооперацію фактором еволюції суспільного ладу. З ним можна було не погоджуватися, але важко оминати увагою. У пореформені часи для одних він виступав екзотичним, а для інших надзвичайно шкідливим мислителем-одинаком.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Височанський П. М.П.Баллін – піонер української кооперації (1829-1904) // Червоний шлях. – 1924. - №4-5; Височанський П. Кооперативний ювілей // Нова громада. – 1926. - №18-19; Височанський П. Нове про Балліна // Правобережний кооператор. – 1922. - №9-10; Марков В.И. Пионеры южно-русской кооперации: Н.П.Баллин и его сотрудники: Очерк из истории кооперации на Украине. – Харьков, 1919; Марков В. Кто такой был М.П.Баллін та що він зробив для кооперації ? // Нова громада. – 1929. - №9; Меркулов А. Баллин и приспешники самодержавия // Союз потребителей. – 1917. - №15; Павлов Т. Пионер русской кооперации // Хлибороб. – 1912. - №17; Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації // Українська кооперація. – 1918. - №4; Савич О.П. М.П.Баллін – піонер споживчої кооперації на Україні (Стаття до 100-річчя з дня народження). 1929 р. Рукопис. Чернетка. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - ІР НБУВ). – Ф.290. - №3209; Трофименко П. Памяти хорошего человека // Хлибороб. – 1915. - №19-20; 2.Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; 3. Баренбаум І.Е. Штурманы грядущей бури: Н.А.Серно-Соловьевич. Н.П.Баллин. А.А.Черкесов. – М.,1987; 4.Див.: Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 1. – Львів, 1999. – С.35-42; Кооперація. Страницы истории: В 3 т. Т.1.Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков: В 3 кн. Кн. 1. – М.,1999 – С.678-687; Ленченко Ф.І., Палій Е.О. Кооперативний рух на Україні та його діячі. – К.,2000. – С.9-15; Киржаев С.Н., Есио Имаи. Николай Петрович Баллин и его архив: Библиографическое исследование о пионере русско-украинского кооперативного движения // Acta Slavica Laponica. – Tomus XII. – Sapporo, Japan, 1994; 5.Васильчиков А.И., Яковлев А.В. Мелкий земельный кредит в России. – СПб., 1876. – С.35; 6.Див.: ІР НБУВ. – Ф.326. – №1. – Арк.25-26,34; 7.Див.: Там само. – №3. – Арк.61-62, 142, 180; 8.Там само. – №1804. – Арк.1; 9.Див.:Там само. – №1. –Арк.14, 29-47, 54-55, 93, 111; Там само. – №3. – Арк.18-19, 28, 81 та ін.; 10. Там само. – №1. –Арк.17, 52; Там само. – №3. – Арк.61-62; 11.Там само. – №1. – Арк.30; 12.Там само. – №198. – Арк.2.; 13.Там само. – №489. – Арк.1-12; 14.Н.П.Баллин о русском кооперативном движении 70-80-х годов // Вестник кооперации. – 1910. – Кн.2. – С.22, 24, 28; 15.ІР НБУВ. – Ф.326. – №328. – Арк.1; 16.Там само. – №411. – Арк.1; 17.Там само. – №527. – Арк.48; 18.Цит. за: Тотомианц В. Материалы по истории кооперации в России // Союз потребителей. – 1915. – №34-35. – С.1215; 19.ІР НБУВ. – Ф.326. – №521. – Арк.2 зв.; 20.Там само. – №202. – Арк.6; 21.Там само. – №210. – Арк.1; 22.Там само. – №187. – Арк.8-8 зв.; 23.Див.: Там само. – №206. – Арк.1-1 зв.; 24.Там само – №203. – Арк.1-1 зв.; 25.Там само. – №1448. – Арк.1; 26.Там само. – №521. –Арк.2 зв.; 27.Там само. – №3. – Арк.176, 187; 28.Там само. – №12. – Арк. 1-3; Там само. – Ф.290. – №3209. – Арк.1; Там само. – Ф.326. – №3; 29.Там само. – Ф.326. – №2240. – Арк.1-2; 30.Там само. – №11. – Арк.1; 31.Там само. – №3. – Арк.209, 220; 32.Меркулов А. Баллин и приспешники самодержавия // Союз потребителей. – 1917. – №15. – С.16-19.

А.І. Сторожук

СПАДКОЄМНА ТВОРЧА ЛІНІЯ ДВОХ СВІТОВИХ НАУКОВЦІВ: І. ФРАНКО – К. КВІТКА

Відзначаючи новизну ідей, оригінальність методики, талант аналітика, мабуть, варто підкреслити одну із найважливіших рис його дослідницького стилю і його характеру, що до цього часу належно підкреслена не була – чисто квітківську, (по суті, без аналогій у фольклористиці) схильність бачити науково-теоретичні проблеми крізь призму коментування, критики й текстології: "Я сумніваюся в корисності перерахунку досягнень без одночасного виявлення прогалин і помилок, що давно мене непокоять, але досі ніким не вказані мені особисто у бесідах"¹.

У творчій спадщині К.Квітки можна виділити два види праць: дослідницькі і критико-текстологічні (звичайно, умовно, тому що специфіка наукового мислення К. Квітки, як ні в кого іншого, спиралася на логіку не менше, ніж на критичну аналітику).

До критико-аналітичних праць належать статті (щоправда, надто недосконале та малоемке це визначення "статті" до праць К. Квітки): "Микола Лисенко як збирач народних пісень", "Порфірій Демущкий", "Фольклористична спадщина Миколи Лисенка"². Про дві значні постаті української фольклористики К.Квітка створює "чисті" зразки критико-текстологічного жанру. Сам К. Квітка називає згадані праці "фольклористичними". Однак слід припустити, що цей термін був для нього синонімом праць "текстологічних", бо те, що ми зараз зараховуємо до фольклористичних праць в сучасній етномузикології, К. Квітка відносив до досліджень теоретичних та історичних. У царині